

LEGAL PROTECTION ("IMMUNITY FROM SEIZURE") OF CULTURAL PROPERTY FROM ABROAD

– A FEW WORDS ABOUT THE DRAFT OF A NEW INTERNATIONAL CONVENTION

The article presents problems connected with the international exchange between museums in the context of the current debate on the legal protection of cultural objects temporarily on loan from abroad for cultural, educational or scientific purposes. Many countries in the world, including Poland, have or consider to introduce national regulations aiming to facilitate cultural exchange. Above all, these provide for the protection of cultural material from national suits and seizures, particularly regarding loaned objects from foreign sources. It is not infrequently ruled that starting suits aiming to seize a moveable object which is under legal protection is inadmissible. In this light the article discusses the work of the Cultural Heritage Law Committee of the International Law Association (ILA) regarding the draft of a new international convention, which would introduce uniform regulations regarding the protection of such objects on a global scale.

ANDRZEJ JAKUBOWSKI¹

PRAWNA OCHRONA („IMMUNITET”) ZAGRANICZNYCH DÓBR KULTURY

SŁÓW KILKA O PROJEKCIE NOWEJ KONWENCJI MIĘDZYNARODOWEJ

ZASADNICZE PROBLEMY

W obrocie międzynarodowym polskie muzea stają się coraz częściej z różnymi instrumentami prawnego zabezpieczenia eksponatów wypożyczanych z zagranicy przed skutkami roszczeń dochodzonych przez osoby trzecie. Fizyczna zmiana położenia rzeczy ruchomej, tj. przeniesienie jej z jednego państwa na terytorium drugiego, wiąże się bowiem nie tylko ze zwykłymi ryzykami, takimi jak jej zniszczenie, uszkodzenie lub kradzież, ale także z możliwością zajęcia danego obiektu przez organy wymiaru sprawiedliwości państwa, w którym się on aktualnie znajduje². Takie ryzyko dotyczy zarówno sytuacji wypożyczenia obiektów z zagranicy w celach wystawienniczych, jak i naukowych czy konserwatorskich. Przyczyny żądania zajęcia wypożyczonego eksponatu mogą mieć różne źródła. W pierwszej kolejności chodzi tu o roszczenia dotyczące praw do konkretnego przedmiotu, który wcześniej został utracony przez pierwotnego właściciela, np. w skutek kradzieży, rabunku wojennego, zmiany granic państwowych, ustaw nacjonalizacyjnych itp. Zdarza się bowiem, iż przepisy państwa, do którego dany obiekt został przewieziony dają potencjalnie większe szanse jego odzyskania, niż te obowiązujące w państwie wypożyczającego. Przyczyny żądania pozyskanego z zagranicy przedmiotu nie zawsze się jednak wiążą z kwestionowanym tytułem własności. Podstawę sądowego zajęcia mogą bowiem stanowić różnego typu roszczenia majątkowe, niedotyczące bezpośrednio wypożyczonej rzeczy, ale skierowane przeciwko jej właścicielowi (w takich przypadkach dany obiekt bywa traktowany jak zwykły element majątku dłużnika, stanowiący przedmiot zabezpieczenia lub egzekucji). Powodem zajęcia wypożyczonego z zagranicy obiektu na terytorium obcego państwa może być także obowiązek wykonywania przez to ostatnie zobowiązań międzynarodowych w zakresie zwrotu skradzionych lub nielegalnie wywiezionych dóbr kultury.

W praktyce międzynarodowej w stosunku do obiektów wypożyczonych z zagranicy, zarówno z kolekcji państwowych, jak i prywatnych, kierowane były roszczenia dotyczące ich wydania, zabezpieczenia oraz egzekucji. Prowadziło to do utrudnienia, a nawet poważnego ograniczenia wymiany kulturalnej, w tym do szeregu napięć o charakterze dyplomatycznym. W związku z tym wiele państw i instytucji muzealnych zaczęło żądać od swoich zagranicznych partnerów gwarancji ochrony prawnej dla wypożyczanych przez siebie eksponatów. Dlatego od lat 60. XX w. coraz więcej państw wprowadziło wewnętrzne regulacje krajowe, chroniące obiekty pozyskane z zagranicy na wystawy czasowe przed negatywnymi skutkami roszczeń prawnych wnoszonymi przez osoby trzecie (tzw. immunitet zagranicznych dóbr kultury). Współcześnie takie przepisy funkcjonują w kilkunastu państwach świata.

Polские instytucje muzealne, pozostające niezazwyczaj w sporach prawnych z przedwojennymi właścicielami wypożyczanych za granicę przedmiotów, często korzystały z obcych instrumentów ochrony prawnej w omawianym zakresie. Jeśli chodzi natomiast o pozyskiwanie eksponatów na wystawy organizowane w kraju, polskie muzea, na żądanie podmiotów zagranicznych, zabiegają o wystawienie tzw. listów gwarancyjnych (zabezpieczających), wystawianych przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Moc prawna takich dokumentów w odniesieniu do jurysdykcji sądów powszechnych jest jednak generalnie kwestionowana. Warto w tym miejscu przypomnieć, iż polskim muzeom, mimo możliwości wystawienia takich rządowych gwarancji, odmawiano niejednokrotnie wypożyczeń cennych przedmiotów z zagranicy. Miało to miejsce

m.in. w przypadku wystaw organizowanych w Muzeum Narodowym w Warszawie: *Le siècle Francis: Francuskie malarstwo i rysunek XVIII wieku* (2009) oraz *Europa Jagiellonica 1386–1572* (2012–2013). W pierwszym przypadku odmówiono udziału w wystawie obrazów z kolekcji Ermitażu oraz Muzeum Sztuk Pięknych im. Puszkina w Moskwie, w drugim zaś pojawiły się poważne trudności związane z wypożyczeniem eksponatów z państwowych muzeów czeskich. W Polsce prowadzone są obecnie prace legislacyjne nad wprowadzeniem odpowiednich przepisów w tym zakresie³.

Zapewnienie w prawie krajowym odpowiednich instrumentów ochrony prawnej dóbr kulturalnych z zagranicy jest niewątpliwie bardzo korzystne z punktu widzenia bezpieczeństwa efektywnej wymiany muzealnej. Regulacje wewnętrzne, obowiązujące w różnych państwach, różnią się jednak między sobą, wyznaczając odmienny poziom ochrony prawnej udzielanej obcym dobrom kultury⁴. Niektóre z nich obejmują immunitetem tylko dobra kultury będące własnością publiczną (np. Belgia). W innych państwach regulacje te dotyczą również ochrony udzielanej przedmiotom stanowiącym własność podmiotów niepaństwowych (np. Niemcy, USA, Nowy Jork, Teksas, prowincje Kanady). Zazwyczaj celem wypożyczenia jest prezentacja obiektu na wystawie publicznej, ogólnodostępnej. Bardzo rzadko są to cele komercyjne. Ww. regulacje zawierają również szereg różnic w zakresie samych procedur przyznania ochrony oraz skutków prawnych powstających w wyniku jej uzyskania. Może ona bowiem dotyczyć zabezpieczenia przed zastosowaniem wszelkich środków przymusu wobec wypożyczonego obiektu lub rozciągać się znacznie szerzej, wyłączając wszczęcie wszelkich procedur sądowych. W tym ostatnim przypadku ochrona taka może dotyczyć zarówno procedury cywilnej, administracyjnej oraz karnej.

Wymienione różnice stanowiąc mogą niewątpliwie poważne utrudnienie dla wymiany muzealnej, gdyż *de facto* wymuszają one na organizatorach wystaw i właścicielach przedmiotów konieczność uważnej analizy porównawczej przepisów obowiązujących w innych państwach. Nie zawsze analiza taka jest poprawna, a wypożyczający mogą być narażeni na ryzyko związane z potencjalnymi skutkami roszczeń wnoszonych przez osoby trzecie przed organami sądowymi obcego państwa. W związku z powyższym od dłuższego czasu prowadzone są inicjatywy zmierzające do ujednoczenia krajowych przepisów w omawianym zakresie, m.in. w ramach inicjatyw podejmowanych przez Unię Europejską (UE) oraz Organizację Narodów Zjednoczonych (ONZ).

W odniesieniu do prac prowadzonych przez specjalną grupą roboczą ustanowioną przez Radę UE zebrano podstawowe dane dotyczące praktyki państw członkowskich, postulowano wprowadzenie przepisów

krajowych ułatwiających wymianę muzealną, nie proponując jednak jakichkolwiek modelowych rozwiązań⁵. Po raz pierwszy postanowienia dotyczące ochrony własności kulturalnej obcego państwa „stanowiącej część wystawy przedmiotów o znaczeniu naukowym, kulturowym i historycznym, nie wystawionej lub przeznaczonej na sprzedaż” znalazły się w treści art. 21 ust. 1(e) konwencji Narodów Zjednoczonych o immunitacie jurysdykcyjnym państw i ich własności z 2004 r.⁶. Zgodnie ze stanowiskiem Komisji Prawa Międzynarodowego ONZ – zakres ochrony immunitetowej nie rozciąga się na państwowe ekspozycje zorganizowane w celach przemysłowych i handlowych⁷. Rozwiązania te, dotyczące wyłącznie dóbr kultury stanowiących własność państwową, nie są jednak wiążące, gdyż sama konwencja nie weszła do tej pory w życie.

INICJATYWA STOWARZYSZENIA PRAWA MIĘDZYNARODOWEGO ILA

Próbę kompleksowego rozwiązania wskazanych powyżej problemów podjął ostatnio Komitet Prawa Dziedzictwa Kultury Stowarzyszenia Prawa Międzynarodowego ILA (dalej: Komitet ILA). Ciało to, funkcjonujące w strukturze tej globalnej organizacji pozarządowej już od kilkunastu lat, opracowało szereg szczegółowych studiów oraz projektów instrumentów prawa międzynarodowego. Warto przypomnieć, iż w ramach prac Komitetu ILA powstał m.in. projekt konwencji o ochronie podwodnego dziedzictwa kulturowego, który stanowił podstawę dla Konwencji UNESCO z 2001 r. o tym samym tytule⁸, której stronami jest już obecnie ponad 40 państw świata, a wiele kolejnych, w tym Polska, rozważa jej ratyfikację. W październiku 2011 r. podczas sesji komitetu w Kohunlich (Meksyk) podjęto decyzję o rozpoczęciu prac nad problematyką ochrony prawnej dóbr kultury wypożyczonych z zagranicy. Na kolejnym spotkaniu Komitetu ILA, w Sofii w 2012 r., rozważano dwa możliwe rezultaty prowadzonych prac. Po pierwsze, postulowano przygotowanie wzoru (modelu) krajowej ustawy wprowadzającej ujednoczony reżim ochronny. Po drugie, wskazywano, iż lepszym, potencjalnie bardziej skutecznym, rozwiązaniem byłoby opracowanie, tak jak w przypadku dziedzictwa podwodnego, nowego kompleksowego projektu umowy (konwencji) międzynarodowej, który zostałby przekazany pod obrady UNESCO jako organizacji międzynarodowej wyspecjalizowanej w zakresie ochrony kultury międzyrządowej. Ostatecznie wybrano drugie z rozwiązań. Zgodnie z tym założeniem w czerwcu 2013 r., w Herlufsholm w Danii, Specjalny Sprawozdawca Komitetu ILA, Nout Van Woudenberg, przedstawił roboczy projekt wraz z komentarzem konwencji o immunitacie jurysdykcyjnym dóbr kultury znajdujących się za granicą w celach kulturalnych, edukacyjnych i naukowych (ang. *Draft Convention on Immunity from Suit and Seizure for Cultural Objects Temporarily Abroad for Cultural, Educational or Scientific Purposes*).

Prace konsultacyjne prowadzone były do końca 2013 r., zaś podczas ostatniej sesji w Waszyngtonie, w kwietniu 2014 r., Komitet ILA przyjął w głosowaniu rezolucję akceptującą ostateczny projekt nowej konwencji międzynarodowej⁹ oraz zdecydował o jego przekazaniu w celu dalszych prac Sekretarzowi Generalnemu ONZ, Sekretarzowi Generalnemu UNESCO, Haskiej Konferencji Prawa Prywatnego Międzynarodowego oraz przedstawicielom organizacji regionalnych, w tym UE i Radzie Europy.

Podstawowym założeniem projektu Komitetu ILA było zaproponowanie wspólnocie międzynarodowej nowego traktatu, który z jednej strony ułatwiłby globalną wymianę kulturalną, z drugiej zaś uzupełniłby uniwersalny system ochrony dziedzictwa kulturowego UNESCO. W związku z tym omawiany projekt zawiera szereg odwołań do instrumentarium prawnego UNESCO. Zakłada zatem, iż wymiana kulturalna przynosi niewątpliwie korzyści, zarówno w sferze realizacji praw kulturalnych, w tym dostępu do dóbr kultury, rozwoju nauki i wiedzy, jak również przyczynia się do postępu ekonomicznego państw i społeczeństw zaangażowanych w taką wymianę oraz rozwija związany w wymianę kulturalną przemysł turystyczny. Zgodnie z założeniami przyjętymi w omawianym projekcie – objęcie ochroną prawną pozyskanych z zagranicy dóbr kultury nie powinno jednak ułatwiać nielegalnego transgranicznego przepływu przedmiotów skradzionych, zagrabionych oraz nabytych w inny – niezgodny z prawem – sposób¹⁰. Przyznanie ochrony nie powinno stanowić również przeszkody dla skutecznej restytucji dóbr kultury skradzionych lub nielegalnie wywiezionych.

GŁÓWNE POSTANOWIENIA PROJEKTU NOWEJ KONWENCJI MIĘDZYNARODOWEJ

Ostateczny tekst projektu Komitetu ILA zawiera preambułę oraz 14 artykułów. Proponowana regulacja przewiduje bardzo szeroki zakres ochrony przyznawany dobrom kultury wypożyczanym z zagranicy w celach kulturalnych, edukacyjnych i naukowych (art. 1). W zakresie podmiotowym ochrona taka obejmowałaby własność osób państwowych, jak i niepaństwowych, mających siedzibę/miejsce zamieszkania za granicą. Tytuł prawny do wypożyczanego obiektu oraz jego proveniencja powinny być bezsprzecznie potwierdzone (ang. *due diligence*), przynajmniej w stopniu wymaganym przez przepisy Kodeksu Etyki dla Muzeów z dnia 8 czerwca 2004 r. (art. 7)¹¹.

Jeśli chodzi o przedmiot ochrony, to mogą być nią objęte dobra kultury w rozumieniu konwencji UNESCO, dotyczącej środków zmierzających do zakazu i zapobiegania nielegalnemu przywozowi, wywozowi i przenoszeniu własności dóbr kultury, sporządzonej w Paryżu dnia 17 listopada 1970 r.¹². Ochroną mogą być objęte takie przedmioty – jeśli są one wypożyczone w celach kulturalnych, edukacyjnych lub nauko-

wych. Na szczególne uznanie zasługuje poszerzenie zakresu ochrony o przypadki czasowego przemieszczenia dóbr kultury, wykraczającego poza wąsko rozumiane cele wystawiennicze. Wydaje się bowiem że wszecch miar zasadne zapewnienie ochrony prawnej także przedmiotom przywiezionym z zagranicy w celu przeprowadzenia badań naukowych oraz prac konserwatorskich. W projekcie Komitetu ILA wykluczono natomiast cel komercyjny wypożyczeń, tzn. ochrona nie obejmowałaby obiektów pozyskanych z zagranicy, jeśli byłyby one wystawiane lub przeznaczone na sprzedaż (np. targi antykwaryczne).

Projekt Komitetu ILA nie zawiera postanowień dotyczących procedur przyznania ochrony prawnej, pozostawiając te kwestie przepisom krajowym. Wprowadza natomiast mechanizmy rozstrzygania sporów pomiędzy stronami proponowanej konwencji. Zgodnie z treścią art. 6 omawianego projektu – spory dotyczące interpretacji postanowień konwencji powinny być rozstrzygane w drodze negocjacji lub arbitrażu. W sytuacji, gdy strony nie mogą się porozumieć w negocjacjach oraz nie są w stanie zgodzić się na organizację arbitrażu, mogą zdecydować o rozstrzygnięciu sporu na drodze sądowej, przekazując sprawę do Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości (MTS) w Hadze. Państwa mogą też zawierać dodatkowe porozumienia służące dookreśleniu reguł wykonywania zobowiązań wynikających z treści proponowanej konwencji (art. 12 projektu Komitetu ILA).

W odniesieniu do skutków prawnych przyznania ochrony na podstawie tej nowej konwencji, Komitet ILA stanął na stanowisku, iż powinny być one możliwie szerokie, tj. obejmować zarówno ochronę przed zastosowaniem wszelkich środków przymusu procesowego, takich jak: zajęcie, zatrzymanie, egzekucja itd., wobec wypożyczanych z zagranicy dóbr kultury, jak również zakaz wszczynania przed organami sprawiedliwości państwa przyjmującego, tj. tego na którego terytorium znajdują się przedmioty objęte ochroną, wszelkich procedur sądowych (art. 3 i 4 projektu Komitetu ILA). Nic zatem nie powinno utrudniać bezpiecznego powrotu wypożyczonego dobra kultury na terytorium państwa wysyłającego. Obowiązki te nie mogą stać jednak na przeszkodzie wykonywaniu innych zobowiązań międzynarodowych państwa przyjmującego (art. 5), np. tych nakazujących restytucję skradzionych lub wywiezionych niezgodnie z prawem dóbr kultury. W takich przypadkach zwrot może być bowiem dokonany innemu podmiotowi niż wypożyczający. Co więcej, państwa – strony proponowanej konwencji, wyrażając zgodę na związanie się jej postanowieniami, mogą zgłosić, iż nie będą stosowane w stosunku do nich postanowienia dotyczące ograniczenia drogi sądowej, tj. niedopuszczalności wszczynania postępowań sądowych o wydanie rzeczy ruchomej objętej ochroną prawną (art. 4 ust. 3 projektu Komitetu ILA). Państwom – stronom

pozostawia się zatem swobodę w sferze określenia zakresu ochrony prawnej przyznawanej dobrom kultury pozyskanym z zagranicy w celach kulturalnych, edukacyjnych i naukowych w sytuacji, gdy ich ustawodawstwo wewnętrzne bardzo silnie chroni prawa obywatelskie w odniesieniu do dostępu do sądu i sprawiedliwości. W takich przypadkach ochrona prawna zostanie ograniczona do zakazu stosowania środków przymusu procesowego przez organy sprawiedliwości państwa przyjmującego wobec wypożyczonych dóbr kultury.

REFLEKSJE KOŃCOWE

Niewątpliwie, rozwiązanie przyjęte w projekcie Komitetu ILA, jeśli zobowiązania międzynarodowe zostałyby przyjęte jako wiążące, mogłoby zdecydowanie usprawnić globalną wymianę kulturalną. Kwestią otwartą pozostaje jednak odpowiedź na pytanie, czy państwa byłyby skłonne przystąpić do takiej konwencji? Wzrasta liczba państw decydujących się na wprowadzenie własnych krajowych regulacji w zakresie ochrony dóbr kultury wypożyczonych z zagranicy. Fakt ten może przemawiać na korzyść tezy, iż przyjęcie nowego instrumentu międzynarodowego jest postrzegane jako pożądane. Z drugiej jednak strony, trudności z ratyfikacją zarówno konwencji międzynarodowych o ochronie dziedzictwa kulturowego, jak i dotyczących problematyki immunitetów, mogą wskazywać, iż projekt Komitetu ILA nie przekształci się w najbliższych latach w wiążący instrument prawa międzynarodowego. Co więcej, wydaje się, iż państwa członkowskie UNESCO nie są obecnie skłonne do zawarcia nowej umowy o zasięgu uniwersalnym.

Poważnym minusem omawianego projektu, podnoszonym również podczas obrad w Waszyngtonie, jest nieprecyzyjne sformułowanie postanowień zawartych w art. 5, tj. rozstrzygnięcie potencjalnych konfliktów pomiędzy obowiązkami państw wynikającymi z proponowanej konwencji, a ich innymi zobowiązaniami międzynarodowymi. M.in. przedstawicielka Ambasady Federacji Rosyjskiej wskazała, iż tak szerokie sformułowanie dające pierwszeństwo wszelkim innym obowiązkom międzynarodowym państwa przyjmującego przed tymi wiążącymi na podstawie proponowanej konwencji, stawia pod znakiem zapytania sens całego projektu. Rozwiązanie to nie daje bowiem dostatecznej gwarancji bezpieczeństwa wypożyczanych eksponatów. Podobne wątpliwości podnosili również członkowie Komitetu ILA ze Szwecji i Szwajcarii argumentując, iż jest to najłabszy element tego projektu, który powinien być przedmiotem głębszej analizy podjętej podczas ewentualnych obrad międzyrządowych w ramach UNESCO lub innej organizacji międzynarodowej, która podejmie się prac nad nową konwencją. Z drugiej jednak strony wskazywano, iż nadmierne wzmocnienie reżimu ochrony

prawnej przyznawanej zagranicznym dobrom kultury na podstawie nowej konwencji mogłoby zniweczyć międzynarodowe wysiłki zmierzające do eliminacji z obrotu obiektów skradzionych lub wywiezionych niezgodnie z prawem.

Mimo przedstawianych wyżej uwag i wątpliwości proponowane rozwiązania mogą mieć potencjalnie olbrzymie znaczenie dla ustawodawców w poszczególnych państwach, wyznaczając jednolite przejrzyste standardy w zakresie tworzenia przepisów krajowych zapewniających ochronę prawną obcym dobrom kultury, usprawniając tym samym międzynarodową wymianę kulturalną. Ponadto, projekt Komitetu ILA, kładąc nacisk na zachowanie należytej staranności w badaniu pochodzenia wypożyczanych z zagranicy przedmiotów może służyć pogłębieniu i promocji standardów etycznych w tym zakresie oraz eliminacji z obrotu przedmiotów pochodzących z kradzieży, grabieży wojennej i nielegalnych wykopaliśk archeologicznych. Przyszłość pokaże, czy projekt ten stanie się podstawą nowej umowy międzynarodowej, czy raczej będzie służyć jako rodzaj wskazówki – drogowskazu dla rozwiązań krajowych. W tym drugim znaczeniu, należy mieć nadzieję, iż również polski ustawodawca weźmie pod uwagę stanowisko Komitetu ILA i doprowadzi do końca prace nad zmianami ustawodawczymi, wprowadzającymi ochronę prawną dóbr kultury wypożyczonych z zagranicy, ułatwiając krajowym muzeom prowadzenie działalności wystawienniczej, i tym samym zapewniając obywatelom szerszy dostęp do dziedzictwa kulturowego.

PRZYPISY

- ¹ Członek Komitetu Prawa Dziedzictwa Kultury Stowarzyszenia Prawa Międzynarodowego (ILA).
- ² W. Kowalski, *Immunitet jurysdykcyjny dzieł sztuki pozyskanych na wystawę z zagranicy*, [w:] J. Włodarski, K. Zeidler (red.), *Prawo muzeów*, Warszawa 2008, s. 153.
- ³ Zob. A. Barbasiewicz, *Ochrona prawna obiektów wypożyczonych na wystawy czasowe z zagranicy – pierwsza próba regulacji w polskim prawie*. *Głos w dyskusji*, „Muzealnictwo”, 2013 (54), s. 40-46.
- ⁴ Szerzej: P. Gwoździewicz, *Instytucja immunitetu jurysdykcyjnego w sprawach dotyczących wypożyczeń dzieł sztuki*, [w:] W. Kowalski, K. Zalańska (red.), *Rynek sztuki. Aspekty prawne*, Warszawa 2011, s. 141-151.
- ⁵ Zob. „Final Report and Recommendations to the Cultural Affairs Committee on Improving the Means of Increasing the Mobility of Collections”, OMC Expert Working Group on the Mobility of Collections, June 2010, s. 20-22, http://ec.europa.eu/culture/documents/omc_mobility_collections_reportrome_07_10.pdf, dostęp: 30 kwietnia 2014 r.
- ⁶ UN Doc. A/59/49, polskie tłum.: J. Sutor, *Immunitet państwa*, Warszawa 2011, s. 275 i n.
- ⁷ “Report of the Commission to the General Assembly on the work of its thirty-eight session”, UN Doc. A/41/10, *Yearbook of International Law Commission* 1986, t. 2(2), s. 20.
- ⁸ Convention on the Protection of the Underwater Cultural Heritage done in Paris, on 2 November 2001, http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13520&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html, dostęp: 30 kwietnia 2014 r.
- ⁹ International Law Association, Resolution 3/2014, Washington D.C., USA, April 7-11, 2014, <http://www.ila-hq.org/en/committees/index.cfm/cid/13>, dostęp: 25 maja 2014 r.
- ¹⁰ Pkt 11 preambuły projektu Komitetu ILA.
- ¹¹ ICOM Code of Ethics for Museums, <http://icom.museum/ethics.html>, dostęp: 13 marca 2014 r., pol. tłum. S. Waltoś, *Kodeks etyki ICOM dla muzeów*, Warszawa 2009, s. 29 i n.
- ¹² Dz.U. z 1974 r. Nr 20, poz. 106.